

शिक्षण प्रसारक संस्था,

पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, कवठेमहांकाळ, सांगली.

विभाग : राज्यशास्त्र

बी. ए. भाग - ३, सेमिस्टर- ५

विषय : तुलनात्मक राजकारण

Subject Teacher - Mr. Nishikant S Waghmare, 9822395447.

प्रकरण : १ ले

तुलनात्मक राजकारण

तुलनात्मक राजकारणाचा अर्थ व स्वरूप

तुलनात्मक राजकारण हा राज्यशास्त्रातील एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि वैज्ञानिक अभ्यासाचा विभाग आहे. “तुलनात्मक” म्हणजे तुलना करणे आणि “राजकारण” म्हणजे शासन, सत्ता आणि सार्वजनिक निर्णयप्रक्रिया यांचा अभ्यास. त्यामुळे “तुलनात्मक राजकारण” म्हणजे विविध देशांतील राजकीय संस्था, प्रक्रिया, विचारसरणी, पक्षव्यवस्था, निवडणूक प्रणाली आणि नागरिकांचा सहभाग यांचा परस्परांतील तुलनात्मक अभ्यास होय.

प्राचीन काळात ऑरिस्टॉटलने ग्रीक राज्यांच्या संविधानांचा तुलनात्मक अभ्यास केला होता. त्याने सुमारे १५८ राज्यांची संविधाने गोळा करून शासनपद्धतींचे वर्गीकरण केले. त्यामुळे ऑरिस्टॉटलला “तुलनात्मक राजकारणाचा जनक” (Father of Comparative Politics) म्हटले जाते. त्या काळात अभ्यासाचा केंद्रबिंदू “संविधान आणि शासनरचना” एवढाच होता. पण काळाच्या ओघात हा अभ्यास विस्तारत गेला.

विसाव्या शतकाच्या मध्यकाळात, विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धानंतर, या क्षेत्रात मूलभूत परिवर्तन घडले. तुलनात्मक राजकारण हे केवळ संविधानिक अभ्यासापासून सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि वर्तनात्मक दृष्टिकोनाकडे झुकले. ‘Political System’, ‘Political Development’, ‘Political Modernization’, ‘Political Culture’ या नव्या संकल्पनांनी या शाखेला नवे आयाम दिले.

आज तुलनात्मक राजकारण हे गतिशील आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे आहे. यात केवळ शासनरचना समजून घेण्यावर भर नसून शासनाची कार्यपद्धती, लोकांचा सहभाग, प्रशासकीय व्यवस्था, हितसंबंध गट, राजकीय चळवळी आणि मूल्यप्रणालींचा अभ्यास यावर भर दिला जातो.

संक्षेपाने सांगायचे झाल्यास, तुलनात्मक राजकारण हे विविध देशांच्या राजकीय व्यवस्थांतील साम्य आणि भिन्नता यांचे वैज्ञानिक विश्लेषण करून राजकीय घडामोडींचे आकलन करण्याचा शास्त्रशुद्ध प्रयत्न आहे.

तुलनात्मक राजकारणाचा विकास

तुलनात्मक राजकारणाचा विकास इतिहास तीन मुख्य टप्प्यांत विभागता येतो

- (१) पारंपरिक कालखंड
- (२) संक्रमण कालखंड
- (३) आधुनिक कालखंड.

१) पारंपरिक कालखंड

हा कालखंड प्रामुख्याने अ‍ॅरिस्टॉटलपासून १९व्या शतकापर्यंतचा आहे. यात राज्यांच्या संविधानांचा आणि शासनपद्धतींचा तुलनात्मक अभ्यास केला गेला. उदाहरणार्थ, प्लेटो आणि अ‍ॅरिस्टॉटल यांनी शासनाचे प्रकार, नागरिकांचे अधिकार, आणि राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप यावर विवेचन केले. या काळात इंग्लंड, फ्रान्स आणि अमेरिका यांसारख्या देशांच्या संविधानांचा तुलनात्मक अभ्यास होत असे.

मुख्य उद्देश होता — “कोणती शासनपद्धती सर्वोत्तम?”

(२) संक्रमण कालखंड

१९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात औद्योगिकीकरण, लोकशाहीकरण, वसाहतीवाद आणि राष्ट्रराज्यांच्या निर्मितीमुळे राजकारणाची गुंतागुंत वाढली. अभ्यासकांनी केवळ संविधानांचा नव्हे तर राजकीय वर्तनाचा, पक्षव्यवस्थेचा आणि जनतेच्या सहभागाचा अभ्यास सुरू केला.

या काळात मॉन्टेस्क्यू, टॉकेव्हिल, ब्राइस, जॉन स्टुअर्ट मिल इत्यादी विचारवंतांनी तुलनात्मक दृष्टिकोन विकसित केला.

(३) आधुनिक कालखंड

दुसऱ्या महायुद्धानंतर तुलनात्मक राजकारणात मूलभूत बदल घडले. अमेरिकेत “Behavioural Revolution” नावाचा नवा प्रवाह आला. यामध्ये राजकारणाचा अभ्यास वैज्ञानिक पद्धतीने, संशोधन आणि सांख्यिकीय साधनांच्या साहाय्याने करण्यावर भर दिला गेला.

डेव्हिड ईस्टन, गॅब्रिएल आल्मंड, सिडनी व्हर्बा, ल्युसियन पाय, टाल्कॉट पार्सन्स या विद्वानांनी राजकारणाचा समाजशास्त्रीय, सांस्कृतिक आणि प्रणालीगत दृष्टिकोन दिला. याच काळात ‘Political System Approach’, ‘Structural-Functional Approach’ आणि ‘Input-Output Model’ यांसारख्या संकल्पना विकसित झाल्या.

आज तुलनात्मक राजकारणाचा विकास जागतिक पातळीवर झाला असून, त्यात आंतरराष्ट्रीय संस्था, मानवाधिकार, पर्यावरण, महिला राजकारण आणि जागतिक प्रशासन यांसारख्या नव्या विषयांचा समावेश झाला आहे.

तुलनात्मक राजकारणाची व्याप्ती

तुलनात्मक राजकारणाची व्याप्ती फार व्यापक आहे. सुरुवातीस हा अभ्यास केवळ संविधानिक रचनांपुरता मर्यादित होता, परंतु आता तो समाजातील प्रत्येक राजकीय घटकापर्यंत विस्तारला आहे.

मुख्यतः खालील क्षेत्रे या शाखेच्या व्याप्तीत येतात

१. संविधान आणि शासनरचना:

विविध देशांच्या संविधानांची तुलना करून त्यांच्या राजकीय संस्थांची रचना आणि अधिकार यांचा अभ्यास केला जातो.

२. राजकीय पक्ष आणि पक्षप्रणाली:

पक्षांचे प्रकार, त्यांचे कार्य, निवडणुका आणि पक्षप्रणालीतील फरक यांचा अभ्यास.

३. हितसंबंध गट आणि दबाव गट:

राजकारणावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक आणि आर्थिक गटांचा अभ्यास.

४. राजकीय संस्कृती आणि राजकीय समाजीकरण:

नागरिकांच्या मूल्यविचारांचा आणि राजकारणातील सहभागाचा अभ्यास.

५. राजकीय विकास आणि आधुनिकीकरण:

विकासशील देशांतील राजकीय स्थैर्य, लोकशाहीची प्रगती, संस्थात्मक बदलांचा अभ्यास.

६. राजकीय प्रणाली आणि धोरणनिर्मिती:

डेव्हिड ईस्टनच्या इनपुट-आउटपुट मॉडेलच्या माध्यमातून धोरणनिर्मितीची प्रक्रिया समजावली जाते.

७. आंतरराष्ट्रीय आणि प्रादेशिक राजकारण:

संयुक्त राष्ट्रसंघ, युरोपियन युनियन, सार्क इत्यादी संस्थांमधील परस्परसंबंधांचा अभ्यासही आता तुलनात्मक राजकारणाच्या कक्षेत येतो.

म्हणूनच तुलनात्मक राजकारणाची व्याप्ती अत्यंत विस्तृत असून, ते केवळ शासनसंस्थांचा अभ्यास न राहता राजकीय वर्तन, समाजसंघटन, आणि जागतिक परस्परसंबंध यांचाही विचार करते.

तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाचे दृष्टीकोन

तुलनात्मक राजकारणाचे विश्लेषण करताना विविध शास्त्रज्ञांनी वेगवेगळे दृष्टिकोन मांडले आहेत. त्यातील प्रमुख दृष्टिकोन पुढीलप्रमाणे आहेत

रचनात्मक कार्यात्मक दृष्टिकोन (Structural-Functional Approach)

हा दृष्टिकोन अमेरिकन विद्वान गॅब्रिएल आल्मंड आणि बी. पॉवेल यांनी मांडला. त्यांचा उद्देश होता की प्रत्येक राजकीय प्रणालीमध्ये काही रचना (structures) आणि कार्ये (functions) असतात, जी सर्व समाजात आढळतात, जरी त्यांचे स्वरूप वेगळे असले तरी.

या दृष्टिकोनानुसार प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेमध्ये सहा प्रमुख कार्ये असतात:

१. हितसंबंधांची मांडणी (Interest Articulation)
२. हितसंबंधांचे संकलन (Interest Aggregation)
३. धोरणनिर्मिती (Policy Making)
४. धोरणांची अंमलबजावणी (Policy Implementation)
५. धोरणांचे मूल्यमापन (Policy Adjudication)
६. संवाद आणि अभिप्राय (Communication and Feedback)

या कार्यांच्या माध्यमातून समाज आणि शासन यांच्यातील संबंध दृढ होतात. आल्मंडने समाजातील प्रत्येक घटक पक्ष, प्रशासक, न्यायव्यवस्था, नागरी संस्था या सर्वांना एकमेकांशी परस्परावलंबी मानले. त्यामुळे रचनात्मक कार्यात्मक दृष्टिकोन राजकारणाचे अधिक वास्तव आणि सर्वसमावेशक विश्लेषण देतो.

तुलनात्मक राजकारणाचे व्यवस्था दृष्टीकोन (Systems Approach)

हा दृष्टिकोन डेव्हिड ईस्टन या अमेरिकन राजकीय शास्त्रज्ञाने १९५० च्या दशकात मांडला. त्याने राजकारणाला एक प्रणाली (System) म्हणून पाहिले. समाजातील मागण्या (Demands) आणि पाठिंबा (Supports) हे या व्यवस्थेत “Input” म्हणून प्रवेश करतात. शासनसंस्था त्यावर प्रक्रिया करून “Output” म्हणजे धोरणे (Policies) निर्माण करते. या धोरणांचा परिणाम समाजावर होतो आणि त्यातून पुन्हा अभिप्राय (Feedback) निर्माण होतो.

या दृष्टिकोनानुसार प्रत्येक राजकीय प्रणालीचे मुख्य घटक असे आहेत —

१. Input (मागण्या आणि समर्थन)
२. Conversion Process (धोरणनिर्मिती प्रक्रिया)

३. Output (निर्णय, कायदे, धोरणे)

४. Feedback (समाजाकडून प्रतिक्रिया)

ईस्टनच्या या मॉडेलमुळे राजकारणाचा अभ्यास एक वैज्ञानिक, गतिशील आणि परस्परसंवादी प्रक्रिया म्हणून समजला जाऊ लागला.

तुलनात्मक राजकारण हे आजच्या काळातील सर्वाधिक प्रगत आणि व्यापक अभ्यासक्षेत्र आहे. त्याचा विकास पारंपरिक संविधानिक अभ्यासापासून समाजशास्त्रीय आणि प्रणालीगत विश्लेषणापर्यंत झाला आहे. विविध देशांच्या राजकीय प्रक्रियांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्याने आपण आपल्या देशातील राजकीय सुधारणा आणि लोकशाहीच्या बळकटीसाठी आवश्यक धडे घेऊ शकतो.

रचनात्मक कार्यात्मक आणि व्यवस्था दृष्टिकोनांमुळे राजकारणाचे आकलन केवळ कायदेशीर चौकटीत न राहता सामाजिक आणि मानवी व्यवहारांच्या रूपात झाले आहे. म्हणूनच तुलनात्मक राजकारण हे राज्यशास्त्राच्या आधुनिक युगातील “जीवंत प्रयोगशाळा” (Living Laboratory) ठरले आहे, जे विविध राजकीय संस्कृतींमधील समतोल, स्थैर्य आणि परिवर्तन यांचे विश्लेषण करून जागतिक राजकारणाचे अधिक सखोल आकलन घडवते.

प्रकरण : २ रे

संविधान व संविधानवाद

संविधान व संविधानवादाचा अर्थ

(अ) संविधानाचा अर्थ

“संविधान” हा कोणत्याही राष्ट्राचा पाया असतो. तो राज्याच्या रचना, कार्यपद्धती, सत्तेचे विभाजन आणि नागरिकांचे अधिकार यांचे मार्गदर्शन करणारा मूलभूत दस्तऐवज असतो. इंग्रजीत संविधानास Constitution म्हटले जाते. राज्याच्या राजकीय जीवनाचे नियमन करणाऱ्या सर्व मूलभूत नियमांची व तत्त्वांची एकत्रित रूपरेखा म्हणजेच संविधान होय.

डॉ. भीमराव आंबेडकर यांच्या शब्दात “संविधान म्हणजे राज्याच्या कार्यपद्धतीला दिशा देणारा आणि नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणारा कायदेशीर चौकट आहे.”

संविधानात शासनाच्या तीन प्रमुख घटकांचे कार्यकारी, विधायी आणि न्यायिक अधिकार व मर्यादा निश्चित केल्या जातात. शासन कोणत्या प्रकारे चालवायचे, नागरिकांना कोणते हक्क असतील, केंद्र व राज्यांतील संबंध कसे असतील, हे सर्व घटक संविधानात स्पष्ट केलेले असतात.

(ब) संविधानवादाचा अर्थ

“संविधान” आणि “संविधानवाद” हे दोन शब्द एकमेकांशी निगडित असले तरी त्यांचा अर्थ भिन्न आहे. संविधान म्हणजे शासनाच्या रचनेचा दस्तऐवज; परंतु संविधानवाद म्हणजे त्या संविधानामागील तत्त्वज्ञान.

संविधानवाद ही अशी विचारसरणी आहे जी शासनाच्या अधिकारावर मर्यादा आणते, नागरिकांचे हक्क सुरक्षित ठेवते आणि सत्तेच्या दुरुपयोगाला आळा घालते.

संविधानवादाचा मुख्य हेतू म्हणजे “Limited Government under the Rule of Law” म्हणजेच कायद्याच्या अधीन राहून सत्तेचा मर्यादित वापर.

संविधानवाद ही संकल्पना केवळ संविधान असण्यावर अवलंबून नसते. काही देशांकडे संविधान असते, पण ते संविधानवादी नसतात, कारण त्या ठिकाणी सत्तेवर नियंत्रण नसते. उदाहरणार्थ, सोव्हिएत संघाकडे संविधान होते, परंतु तेथे शासन पूर्णपणे पक्षनिष्ठ व केंद्रीकृत होते. त्यामुळे संविधानवाद हे एक मूल्य आहे, जे स्वातंत्र्य, न्याय आणि कायद्याचे राज्य या तत्त्वांवर आधारित आहे.

संक्षेपात संविधान म्हणजे संस्था, तर संविधानवाद म्हणजे संस्था चालविण्याची मर्यादित व कायदेशीर पद्धत.

संविधानवादाची वैशिष्ट्ये

संविधानवाद हा केवळ लिखित नियमांचा संच नसून तो लोकशाही मूल्यांचा आत्मा आहे. त्याची मुख्य वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत

(१) मर्यादित सरकार (Limited Government):

संविधानवादाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे शासनाला मर्यादा असणे. सत्तेचा कोणताही घटक मनमानी करू शकत नाही. शासनाने संविधानाने दिलेल्या अधिकारांच्या चौकटीत राहूनच कार्य केले पाहिजे.

(२) कायद्याचे राज्य (Rule of Law):

संविधानवादात कायद्याचे वर्चस्व सर्वोच्च मानले जाते. प्रत्येक व्यक्ती, मग ती नागरिक असो वा शासक, कायद्याच्या अधीन असते. ब्रिटिश तत्त्वज्ञ ए. व्ही. डार्झी यांनी म्हटले आहे की “Rule of Law म्हणजे कायदा सर्वश्रेष्ठ आहे आणि कुणालाही त्यापेक्षा वरचढ अधिकार नाही.”

(३) अधिकारांचे संरक्षण (Protection of Rights):

संविधानवाद प्रत्येक नागरिकाला मूलभूत अधिकारांची हमी देतो. हे अधिकार व्यक्तीच्या स्वातंत्र्य, समता, धर्म, अभिव्यक्ती आणि जीवनाच्या सुरक्षेचे रक्षण करतात.

(४) सत्तेचे विभाजन (Separation of Powers):

माँतेस्क्यू या फ्रेंच विचारवंताने शासनाच्या तीन शाखा विधायिका, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका स्वतंत्र ठेवण्याची संकल्पना मांडली. संविधानवाद या सत्ताविभाजनाद्वारे सत्तेचा दुरुपयोग रोखतो.

(५) न्यायपालिकेची स्वायत्तता (Judicial Independence):

संविधानवादात न्यायपालिकेला स्वतंत्र आणि स्वायत्त स्थान दिले जाते, जेणेकरून ती शासनाच्या इतर शाखांवर नियंत्रण ठेवू शकेल आणि नागरिकांचे हक्क संरक्षित ठेवू शकेल.

(६) लोकसहभाग (Popular Sovereignty):

संविधानवादानुसार राज्यसत्ता ही जनतेच्या हाती असते. लोकच शासनकर्त्यांना निवडतात आणि त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवतात.

(७) जबाबदार शासन (Responsible Government):

संविधानवादाच्या चौकटीत सरकार हे संसद व जनतेपुढे जबाबदार असते. सत्ता जनतेच्या हितासाठी वापरली गेली पाहिजे.

(८) संघराज्यवाद आणि विकेंद्रीकरण:

संविधानवाद संघराज्य व्यवस्थेत केंद्र आणि राज्य या दोन्ही स्तरांना संविधानिक अधिकार देतो, जेणेकरून सत्तेचा समतोल राहिल.

(९) मूलभूत मूल्ये:

संविधानवाद स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवाधिकार आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांवर आधारित आहे.

संविधानवादाचा विकास

संविधानवादाचा विकास दीर्घ ऐतिहासिक प्रक्रियेतून झाला आहे. त्याचा पाया युरोपातील राजकीय आणि वैचारिक चळवळींमध्ये आहे.

(१) प्राचीन काळातील बीज

संविधानवादाचे प्राथमिक तत्त्व प्राचीन ग्रीक व रोमन राज्यांत आढळते. प्लेटो आणि अॅरिस्टॉटल यांनी राज्य हे नियमांच्या अधीन असावे असे प्रतिपादन केले.

(२) मध्ययुगीन काळात

मध्ययुगात 'दिव्याधिकार' या तत्त्वावर राजे राज्य करीत. परंतु इंग्लंडमध्ये १२१५ साली मॅग्ना कार्टा हा दस्तऐवज तयार झाला, ज्याने राजाच्या सत्तेवर मर्यादा आणल्या आणि नागरिकांना काही मूलभूत हक्क दिले. हे संविधानवादाचे पहिले ठोस पाऊल होते.

(३) आधुनिक काळातील विकास

१७व्या शतकातील इंग्लिश क्रांती (Glorious Revolution, 1688) आणि त्यानंतरचा Bill of Rights (1689) या घटनेमुळे संविधानवादाला संस्थात्मक रूप मिळाले.

त्याच वेळी जॉन लॉक, माँतेस्क्यू आणि रूसो यांसारख्या विचारवंतांनी 'सामाजिक करार' (Social Contract) आणि 'सत्तेचे विभाजन' या संकल्पना मांडून संविधानवादाचे तत्त्वज्ञानिक अधिष्ठान निर्माण केले.

(४) अमेरिकन आणि फ्रेंच क्रांतींचा प्रभाव

अमेरिकेचे संविधान (१७८७) आणि फ्रेंच मानवाधिकार घोषणापत्र (१७८९) यांनी संविधानवादाला लोकशाही स्वरूप दिले. अमेरिकन संविधानाने 'Limited Government' आणि 'Fundamental Rights' यांना कायदेशीर मान्यता दिली, तर फ्रेंच घोषणापत्राने Liberty, Equality, Fraternity ही मूल्ये प्रस्थापित केली.

(५) वसाहतवादोत्तर काळात

१९व्या आणि २०व्या शतकात आशिया, आफ्रिका व लॅटिन अमेरिकेतील देश स्वतंत्र झाले आणि त्यांनी संविधानवादी तत्त्वे स्वीकारून लोकशाहीची स्थापना केली. भारताचे संविधान (१९५०) हे संविधानवादाच्या सर्वोच्च मूल्यांचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

(६) समकालीन काळात

आज संविधानवाद जागतिक मूल्य बनला आहे. आंतरराष्ट्रीय संस्था, मानवाधिकार आयोग, आणि जागतिक न्यायालये या सर्व संस्था संविधानवादी तत्त्वांवरच आधारित आहेत.

इंग्लंडच्या संविधानवादाची पार्श्वभूमी

इंग्लंड हा संविधानवादाचा जनक मानला जातो. जरी इंग्लंडकडे “लिखित संविधान” नसले तरी त्यांची शासनपद्धती पूर्णपणे संविधानवादी तत्त्वांवर आधारित आहे. या पार्श्वभूमीचा विकास पुढीलप्रमाणे आहे

(१) मॅग्ना कार्टा (Magna Carta, 1215):

इंग्लंडच्या राजा जॉनला सरदारांनी मर्यादा घालणारा हा दस्तऐवज स्वाक्षरी करायला भाग पाडले. यात “राजाही कायद्याच्या अधीन आहे” हा सिद्धांत मांडला गेला.

(२) Petition of Right (1628):

चार्ल्स पहिल्याने लोकांवर मनमानी करार आणि कर आकारणी सुरू केली होती. त्याला विरोध म्हणून संसदेने ‘Petition of Right’ स्वीकारली, ज्यात नागरिकांना संरक्षण देण्यात आले.

(३) Habeas Corpus Act (1679):

या कायद्याने कोणत्याही व्यक्तीला न्यायालयाच्या आदेशाशिवाय अटक करता येणार नाही, हा मूलभूत हक्क निश्चित केला.

(४) Bill of Rights (1689):

Glorious Revolution नंतर विल्यम आणि मेरी यांच्या काळात संसदेला सर्वोच्च स्थान देण्यात आले. राजाने संसदेकडून मंजूरी न घेता कर आकारू नये, कायदे रद्द करू नयेत, असे स्पष्ट करण्यात आले.

(५) Act of Settlement (1701):

या कायद्याने न्यायपालिकेची स्वायत्तता निश्चित केली आणि राजा किंवा राणी यांच्या सत्तेवर नियंत्रण आणले.

(६) Parliamentary Sovereignty:

इंग्लंडमध्ये संसद सर्वोच्च मानली जाते. A.V. Dicey यांनी सांगितले की “Parliament can make or unmake any law.” परंतु या सर्वोच्चत्वालाही संविधानवादी मर्यादा आहेत न्यायालयाचे नियंत्रण आणि सार्वजनिक मत.

(७) Rule of Law:

इंग्लंडमध्ये कायद्याचे राज्य हे संविधानवादाचे आत्मा आहे. प्रत्येक निर्णय, प्रत्येक कारवाई कायद्याच्या आधारेच होते.

(८) जबाबदार शासन:

कॅबिनेट प्रणालीमुळे इंग्लंडमध्ये सरकार संसदेसमोर जबाबदार असते. हे संविधानवादाचे सर्वोत्तम उदाहरण आहे.

संविधान आणि संविधानवाद हे कोणत्याही लोकशाही राष्ट्राचे जीवनतत्त्व आहेत. संविधान शासनाच्या रचनेची रूपरेखा देतो, तर संविधानवाद त्या रचनेला नैतिक व मूल्याधारित दिशा देतो. इंग्लंडच्या संविधानवादाने जगाला कायद्याचे राज्य, मर्यादित सत्ता आणि लोकशाही जबाबदारी या तत्त्वांचा वारसा दिला.

आज जगातील जवळपास सर्व राष्ट्रे संविधानवादी तत्त्वांचे पालन करतात, कारण शासनातील स्थैर्य, नागरिकांचे स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्याय हे केवळ संविधानवादाच्या अधिष्ठानावरच टिकू शकतात. त्यामुळे संविधानवाद हा आधुनिक लोकशाहीचा आत्मा आणि सुसंस्कृत राज्यव्यवस्थेचा पाया मानला जातो.

प्रकरण : ३ रे

संघराज्यवाद

संघराज्याचा अर्थ, स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि आव्हाने

संघराज्याचा अर्थ आणि स्वरूप

संघराज्य हा आधुनिक राजकीय व्यवस्थेतील एक अत्यंत महत्त्वाचा व प्रभावी शासनप्रकार मानला जातो. “संघराज्य” या शब्दाचा अर्थ दोन किंवा अधिक राजकीय घटकांचा (राज्यांचा) असा एक संघ की ज्यामध्ये सार्वभौमत्वाच्या अधिकारांचे विभाजन केंद्र व प्रांतिक स्तरांमध्ये केलेले असते. इंग्रजीत याला Federal System किंवा Federation असे म्हणतात. संघराज्य हे शासनरचनेचे एक असे रूप आहे जेथे सत्ता एकाच पातळीवर केंद्रित नसून ती दोन किंवा अधिक पातळ्यांमध्ये विभागली गेलेली असते.

संघराज्याची सर्वात मूलभूत संकल्पना सत्ता-विभाजन (Division of Powers) या तत्त्वावर आधारलेली असते. केंद्र सरकार व राज्य सरकार या दोन्ही संस्था स्वतंत्र अधिकार व जबाबदाऱ्या घेऊन कार्य करतात. दोन्ही सरकारांची सत्ता संविधानाने निश्चित केली असते. केंद्र आणि राज्य या दोन्ही स्तरांवरील संस्था संविधानाप्रति जबाबदार असतात, एकमेकांच्या अधीन नसतात. म्हणूनच, संघराज्य ही एक संविधानिक रचना आहे ज्यामध्ये केंद्र आणि राज्य या दोघांमध्ये संतुलन राखले जाते.

के.सी. व्हीयर यांच्या मतानुसार, “संघराज्य ही अशी शासनपद्धती आहे ज्यामध्ये सार्वभौमत्वाचे विभाजन संविधानाच्या आधारे केंद्र व प्रादेशिक सरकारांमध्ये केले जाते.”

तर ब्राईस यांच्या मते, “संघराज्य म्हणजे दोन शासनव्यवस्थांची एक अशी समांतर रचना आहे जी एकाच राष्ट्रात कार्य करते.”

संघराज्य म्हणजे केवळ दोन स्तरांमधील सत्ताविभाजन नव्हे तर तो एक सहकार्याचा करार आहे. या कराराद्वारे विविध प्रांत आपली वेगवेगळी ओळख, संस्कृती, भाषा जपत केंद्राच्या एकात्मतेत सामील होतात. संघराज्य हे राष्ट्राच्या विविधतेत एकता निर्माण करणारे राजकीय साधन आहे.

भारत, अमेरिका, कॅनडा, स्वित्झर्लंड, ऑस्ट्रेलिया हे संघराज्य प्रणाली स्वीकारणारे प्रमुख देश आहेत. त्यामध्ये भारताचे संघराज्य “अर्धसंघराज्यीय” म्हणून ओळखले जाते, कारण केंद्राला तुलनेने अधिक अधिकार दिलेले आहेत.

संघराज्यासाठी आवश्यक अटी

संघराज्यीय व्यवस्था यशस्वीपणे चालविण्यासाठी काही मूलभूत अटी आवश्यक असतात. त्या पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. संविधानाचे सर्वोच्चत्व

संघराज्य टिकवून ठेवण्यासाठी लिखित व सर्वोच्च संविधान असणे अत्यावश्यक आहे. संविधान हे केंद्र व राज्य या दोघांनाही बांधून ठेवते आणि त्यांच्या अधिकारांच्या सीमारेषा ठरवते. उदाहरणार्थ, भारताचे संविधान सर्वोच्च असून सर्व संस्था त्याचे पालन करतात.

2. सत्तेचे संविधानिक विभाजन

संघराज्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे सत्तेचे विभाजन. केंद्र व राज्य सरकारांना स्वतंत्र विषय व कार्यक्षेत्र दिले जाते. भारतात केंद्र सूची, राज्य सूची व समवर्ती सूची अशा तीन याद्या आहेत.

3. द्विस्तरीय शासनव्यवस्था

संघराज्यात दोन स्तरांवर शासन अस्तित्वात असते केंद्र व राज्य. दोन्ही स्तरांना स्वतंत्र अधिकार असतात व ते लोकांसमोर स्वतंत्रपणे जबाबदार असतात.

4. स्वतंत्र न्यायव्यवस्था

संघराज्य टिकविण्यासाठी स्वतंत्र व निष्पक्ष न्यायसंस्था आवश्यक असते. न्यायसंस्था केंद्र व राज्यांमधील विवादांचे निवारण करते. भारतात सर्वोच्च न्यायालय ही भूमिका बजावते.

5. आर्थिक संसाधनांचे न्याय्य विभाजन

केंद्र व राज्य या दोघांनाही आपले प्रशासन चालवण्यासाठी आर्थिक स्रोतांची आवश्यकता असते. त्यामुळे आर्थिक अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन गरजेचे आहे.

6. दोन सभागृही संसद (Bicameral Legislature)

संघराज्यात्मक देशांमध्ये सामान्यतः दोन सभागृही व्यवस्था असते. वरच्या सभागृहात (उदा. राज्यसभा) राज्यांचे प्रतिनिधित्व असते, जे संघराज्याचे तत्त्व दृढ करते.

7. संविधानात बदल करण्याची कठीण प्रक्रिया

संघराज्याचे तत्त्व टिकवण्यासाठी संविधान दुरुस्ती कठीण केली जाते, जेणेकरून केंद्राकडून सत्ता एकवटण्याचा धोका कमी होईल.

वरील सर्व अटी पूर्ण झाल्यासच संघराज्य प्रणाली प्रभावीपणे चालू शकते.

संघराज्याची वैशिष्ट्ये

संघराज्याची अनेक वैशिष्ट्ये आहेत जी त्याला एकसंघ शासनप्रकारांपासून वेगळे करतात :

1. लिखित व सर्वोच्च संविधान

संघराज्याचा पाया संविधानावर आधारित असतो. ते लिखित व सर्वोच्च असते. कोणतेही कायदे, आदेश किंवा धोरण संविधानाच्या विरुद्ध जाऊ शकत नाहीत.

2. सत्तेचे स्पष्ट विभाजन

संघराज्यात अधिकार केंद्र व राज्य यांच्यात ठरावीक प्रमाणात वाटलेले असतात. उदाहरणार्थ, अमेरिकेत केंद्र सरकारकडे संरक्षण, परराष्ट्र धोरण, चलनविषयक अधिकार आहेत, तर राज्यांकडे शिक्षण, आरोग्य, पोलिस व्यवस्था इत्यादी अधिकार आहेत.

3. द्विस्तरीय शासनयंत्रणा

संघराज्यांत दोन पातळ्यांवर शासन असते राष्ट्रीय (केंद्रीय) आणि प्रांतिक (राज्य). दोन्ही स्तर लोकांनी निवडलेल्या प्रतिनिधींमार्फत कार्य करतात.

4. स्वतंत्र न्यायसंस्था

संघराज्यात केंद्र व राज्यांमधील वाद सोडविण्यासाठी स्वतंत्र सर्वोच्च न्यायसंस्था असते. ही न्यायसंस्था संविधानाचे रक्षणकर्ती असते.

5. संविधान दुरुस्तीची कठीण प्रक्रिया

संघराज्याची रचना टिकवून ठेवण्यासाठी संविधानात बदल करणे सोपे नसते. बहुतेक देशांमध्ये संघराज्याच्या बाबतीत केंद्र व राज्यांची संमती आवश्यक असते.

6. दोन सभागृही व्यवस्था

संघराज्याच्या संसदेमध्ये राज्यांना प्रतिनिधित्व मिळते. भारतातील राज्यसभा, अमेरिकेतील सीनेट यांचे उदाहरण देता येईल.

7. आर्थिक स्वायत्तता

राज्यांना त्यांच्या प्रशासनासाठी स्वतंत्र महसूल स्रोत असतात. तसेच, केंद्राकडून आर्थिक साहाय्य मिळते, ज्यामुळे समतोल राखला जातो.

8. संघराज्याची भावना व सहकार्याचे तत्त्व

संघराज्य हे केवळ संस्थात्मक रचना नसून एक मानसिक आणि सांस्कृतिक करार आहे. यात केंद्र व राज्यांमध्ये सहकार्य, समन्वय व परस्पर विश्वासाची भावना असते.

संघराज्यासमोरील आव्हाने

संघराज्यीय प्रणालीची यशस्वी अंमलबजावणी ही अनेक आव्हानांनी वेढलेली असते. भारतासह अनेक देशांमध्ये पुढील आव्हाने दिसतात :

1. केंद्राकडे अधिक अधिकार केंद्रीत होणे

काही देशांमध्ये केंद्र सरकारकडे जास्त अधिकार असतात, ज्यामुळे राज्यांची स्वायत्तता कमी होते. भारतातील आणीबाणीची तरतूद (कलम ३५६) याचे उदाहरण आहे.

2. राज्यांमधील आर्थिक विषमता

काही राज्ये समृद्ध, तर काही राज्ये मागासलेली असल्यामुळे आर्थिक असंतुलन निर्माण होते. हे संघराज्याच्या समतोलावर परिणाम करते.

3. राजकीय संघर्ष व पक्षीय राजकारण

केंद्र व राज्यांमध्ये भिन्न पक्षांची सरकारे असतील तर धोरणात्मक संघर्ष उद्भवतात. त्यामुळे संघराज्यीय सहकार्य कमकुवत होते.

4. संविधानिक विवाद व अधिकारक्षेत्रांचे प्रश्न

अनेकदा केंद्र व राज्यांमध्ये अधिकारांच्या व्याख्येवरून वाद निर्माण होतात. यामुळे न्यायालयांना वारंवार हस्तक्षेप करावा लागतो.

5. भौगोलिक व सांस्कृतिक विविधता

भाषा, धर्म, प्रांत, जाती यांच्या विविधतेमुळे काहीवेळा प्रादेशिक अस्मिता वाढते आणि संघराज्याच्या एकात्मतेला धोका निर्माण होतो.

6. आर्थिक व प्रशासकीय केंद्रीकरण

कर व आर्थिक धोरणांवर केंद्राचा ताबा असल्याने राज्यांना स्वतःची आर्थिक धोरणे राबविणे कठीण जाते.

7. राष्ट्रीय एकात्मतेचा प्रश्न

प्रांतिक राजकारण, वेगळेपणाच्या चळवळी, वांशिक असंतोष हे सर्व घटक राष्ट्रीय एकात्मतेला आव्हान देतात.

संघराज्य ही आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेतील अत्यंत संतुलित रचना आहे. या रचनेद्वारे विविध प्रांतीय, भाषिक, सांस्कृतिक घटकांना एकत्र आणून “एकात्मतेतील विविधता” (Unity in Diversity) या तत्त्वाची पूर्तता केली जाते. संघराज्य ही केवळ राजकीय रचना नसून एक सांस्कृतिक करार आहे, ज्यात केंद्र व राज्यांमध्ये परस्पर सहकार्य, विश्वास आणि समन्वय राखणे अत्यावश्यक असते.

भारतासारख्या बहुविध समाजात संघराज्य ही एक जीवंत लोकशाहीची खूण आहे. केंद्र व राज्यांमध्ये अधिकारांचे संतुलन राखूनच संघराज्याचे खरे यश प्राप्त होऊ शकते. त्यामुळे संघराज्य हे केवळ संविधानातील तत्त्व नसून, राष्ट्राच्या सुसंवादाचे, विकासाचे आणि स्थैर्याचे मूळ आहे.

प्रकरण : ४ थे

राजकीय पक्ष आणि दबाव गट

राजकीय पक्षांचा अर्थ व प्रकार

राजकीय पक्ष हे कोणत्याही लोकशाही राष्ट्राचे जीवनदायी घटक असतात. लोकशाहीच्या कार्यप्रणालीला दिशा, संघटना व स्थैर्य देणारी सर्वात प्रभावी संस्था म्हणजे राजकीय पक्ष होय. हे पक्ष लोकांच्या इच्छांचे, आकांक्षांचे व मागण्यांचे प्रतिनिधित्व करतात. त्यामुळे राजकीय पक्षांशिवाय लोकशाहीची कल्पनाच अशक्य आहे.

राजकीय पक्षांचा अर्थ

‘राजकीय पक्ष’ या संज्ञेचा अर्थ व्यापक आहे. राजकीय पक्ष म्हणजे अशा नागरिकांचा गट की ज्यांचे उद्दिष्ट राष्ट्राच्या राजकारणात सहभागी होऊन सत्तेवर नियंत्रण मिळवणे आणि विशिष्ट धोरणांद्वारे शासनकारभार चालवणे हे असते.

ऑस्टिन रॅनी यांच्या मते – “A political party is an organized body of people who share common principles and who try to control the government in order to put their principles into practice.” (राजकीय पक्ष हा समान विचार असलेल्या लोकांचा संघटित समूह आहे जो आपल्या तत्त्वांचे शासनात रूपांतर करण्यासाठी सत्तेवर नियंत्रण मिळविण्याचा प्रयत्न करतो.)

तर गॅनर यांच्या मतानुसार, “राजकीय पक्ष म्हणजे सार्वजनिक धोरणांवर प्रभाव टाकण्यासाठी आणि शासनावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणारा संघटित गट.”

डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या मते लोकशाही ही केवळ निवडणुकीपुरती मर्यादित नसून ती "पक्षीय व्यवस्थेद्वारे" कार्यक्षम बनते. पक्ष हे जनमताचे संघटित रूप असतात.

संक्षेपात सांगायचे तर राजकीय पक्ष म्हणजे असा संघटित गट जो समाजातील विविध घटकांना राजकीय सहभागाचे व्यासपीठ देतो आणि लोकशाहीच्या प्रक्रियेत सत्तेच्या उपयोगासाठी प्रयत्न करतो.

राजकीय पक्षांचे प्रकार

राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण विविध निकषांनुसार करता येते. खालीलप्रमाणे प्रमुख प्रकार मांडता येतात :

१. विचारसरणीच्या आधारावर

राजकीय पक्षांची मूलभूत ओळख त्यांच्या विचारसरणीतून होते.

1. उदारमतवादी पक्ष (Liberal Parties) वैयक्तिक स्वातंत्र्य, लोकशाही, बाजारव्यवस्था यांना महत्त्व देतात. उदा. ब्रिटनचा लिबरल पार्टी.
2. संरक्षणवादी पक्ष (Conservative Parties) परंपरा, स्थैर्य, धार्मिक मूल्ये आणि राष्ट्रीयता यावर भर देतात. उदा. ब्रिटनचा कंझर्व्हेटिव्ह पार्टी, भारतातील भारतीय जनता पक्ष.
3. समाजवादी पक्ष (Socialist Parties) समानता, सामाजिक न्याय आणि कल्याणकारी राज्य यांचा पुरस्कार करतात. उदा. भारतातील समाजवादी पक्ष, स्वीडनचा सोशल डेमोक्रेटिक पक्ष.
4. कम्युनिस्ट पक्ष (Communist Parties) वर्गविहीन समाज आणि उत्पादन साधनांचे सामाजिक मालकी हक्क यावर भर देतात. उदा. चीनचा कम्युनिस्ट पार्टी, भारतातील सी.पी.आय. व सी.पी.एम.

२. कार्यपद्धतीच्या आधारावर

1. सत्ताधारी पक्ष (Ruling Party) निवडणुकीत बहुमत मिळवून शासन करणारा पक्ष. उदा. भारतातील सध्या भारतीय जनता पक्ष.
2. विरोधी पक्ष (Opposition Party) शासनातील धोरणांवर टीका करणारा आणि पर्याय सुचवणारा पक्ष. उदा. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस.

3. प्रादेशिक पक्ष (Regional Parties) – विशिष्ट राज्य, भाषा किंवा प्रांतीय हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करणारे पक्ष. उदा. शिवसेना, द्रमुक, तेलुगू देसम.
4. राष्ट्रीय पक्ष (National Parties) – देशाच्या सर्व राज्यांमध्ये सक्रिय असलेले पक्ष. उदा. काँग्रेस, भाजप, सी.पी.आय.

३. सदस्यसंख्येच्या आधारावर

1. एकपक्षीय प्रणाली (Single Party System) – केवळ एकाच पक्षाचे वर्चस्व. उदा. चीन, उत्तर कोरिया.
2. दोन पक्षीय प्रणाली (Two Party System) – दोन प्रमुख पक्षांमध्ये सत्तेचा पर्याय. उदा. अमेरिका, ब्रिटन.
3. बहुपक्षीय प्रणाली (Multi Party System) – अनेक पक्ष एकत्र अस्तित्वात असतात. उदा. भारत, इटली.

४. उद्दिष्टानुसार वर्गीकरण

1. सुधारक पक्ष (Reformist Parties) – विद्यमान व्यवस्थेत सुधारणा आणण्याचे उद्दिष्ट.
2. क्रांतिकारी पक्ष (Revolutionary Parties) – संपूर्ण व्यवस्था बदलण्याचे उद्दिष्ट.
3. धार्मिक पक्ष (Religious Parties) – धार्मिक विचारसरणीवर आधारित. उदा. पाकिस्तानातील जमाते इस्लामी.

राजकीय पक्षांचे हे सर्व प्रकार लोकशाही व्यवस्थेला विविधतेतून बल देतात. या विविधतेमुळे लोकशाहीचे सजीव रूप टिकून राहते.

दबाव गटांचा अर्थ आणि वर्गीकरण

राजकीय पक्षांप्रमाणेच दबाव गट (Pressure Groups) हे देखील लोकशाहीच्या कार्यप्रणालीतील महत्त्वाचे घटक आहेत. हे थेट सत्ता मिळविण्याचा प्रयत्न करत नाहीत, परंतु सत्ताधारी वर्गावर प्रभाव टाकून धोरणनिर्मितीत आपला हितसंबंध साधतात.

दबाव गटांचा अर्थ

दबाव गट म्हणजे अशा व्यक्तींचा किंवा संस्थांचा समूह की जे थेट निवडणुकीत उतरून सत्ता मिळविण्याऐवजी शासनावर दबाव टाकून आपल्या हिताचे धोरण स्वीकारण्यास भाग पाडतात.

ए. एफ. बेंटली यांच्या मते – “Pressure groups are organized groups which try to influence public policy without attempting to take political power.”

(दबाव गट हे असे संघटित गट आहेत जे सत्ता मिळविण्याचा प्रयत्न न करता केवळ सार्वजनिक धोरणांवर प्रभाव टाकतात.)

दबाव गट हे समाजातील हितसंबंधी घटकांचे प्रतिनिधित्व करतात. ते शेतकरी, कामगार, व्यापारी, औद्योगिक संघटना, शिक्षक, विद्यार्थी, स्त्रिया, दलित, अल्पसंख्याक इ. गटांचे आवाज बनतात.

भारतामध्ये भारतीय कामगार संघ, भारतीय व्यापारी महासंघ, विद्यार्थी परिषदा, शेतकरी संघटना, पर्यावरण गट हे दबाव गटांचे उदाहरण आहेत.

दबाव गटांचे वर्गीकरण

दबाव गटांचे वर्गीकरण अनेक निकषांवर करता येते :

१. हितसंबंधांच्या आधारावर

1. आर्थिक गट – व्यापारी, औद्योगिक व कामगार संघटना. उदा. CII, ASSOCHAM, INTUC.
2. व्यावसायिक गट – डॉक्टर, वकील, शिक्षक इत्यादींचे गट.
3. कृषी गट – शेतकरी संघटना. उदा. शेतकरी संघटना, किसान सभा.
4. धार्मिक गट – धार्मिक संघटना किंवा संप्रदाय.
5. जातीय गट – जातीच्या हितासाठी कार्य करणारे संघ.
6. सांस्कृतिक व पर्यावरणीय गट – पर्यावरण, संस्कृती, भाषा यांच्या जतनासाठी कार्य करणारे गट.

२. संघटनात्मक आधारावर

१. औपचारिक गट (Institutional Groups) – औपचारिक संरचना असलेले संघ. उदा. कामगार संघटना.
२. अनौपचारिक गट (Non-Institutional Groups) – तात्पुरते किंवा आकस्मिक स्वरूपाचे गट. उदा. आंदोलन, मोर्चा.
३. संघटित गट (Organized Groups) – ठराविक नेते, सदस्य, निधी, धोरण असलेले गट.
४. असंघटित गट (Unorganized Groups) – ढोबळ स्वरूपाचे, शिथिल रचना असलेले गट.

३. कार्यपद्धतीनुसार वर्गीकरण

१. लॉबींग गट (Lobbying Groups) – प्रशासन व विधिमंडळांवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात.
२. माध्यमद्वारे प्रचार गट (Propaganda Groups) – माध्यमांतून जनमत घडविण्याचे काम करतात.
३. आंदोलन गट (Agitational Groups) – मोर्चे, संप, निदर्शने, सत्याग्रहाद्वारे दबाव निर्माण करतात.
४. संशोधनात्मक गट (Research Groups) – सरकारला पर्यायी धोरणांचे अध्ययन सादर करतात.

राजकीय पक्ष आणि हितसंबंधी गटांची भूमिका

लोकशाही शासनव्यवस्थेत राजकीय पक्ष आणि दबाव गट दोन्हीची भूमिका परस्परपूरक आहे. हे दोघेही जनमत घडवतात, समाजातील विविध घटकांना आवाज देतात आणि शासनाच्या धोरणांना लोकाभिमुख बनवतात.

१. जनतेला राजकारणाशी जोडणे

राजकीय पक्ष जनतेला थेट निवडणुकीत सहभागी करून घेतात, तर दबाव गट जनतेच्या मागण्या सरकारपर्यंत पोहोचवतात. त्यामुळे लोकशाहीतील “जनसहभाग” मजबूत होतो.

२. जनमत घडवणे

राजकीय पक्ष प्रचार, जाहीरनामे, सभा यांद्वारे मतनिर्मिती करतात; दबाव गट माध्यम, आंदोलने, निवेदने यांद्वारे लोकमत व धोरणे आकार देतात.

३. धोरणनिर्मितीवर प्रभाव

दबाव गट विशेष क्षेत्रांतील तज्ज्ञ माहिती सरकारला पुरवतात. त्यामुळे सरकारच्या धोरणात तांत्रिक व व्यवहार्य दृष्टी येते. उदाहरणार्थ, व्यापारी संघटना कर धोरणांवर प्रभाव टाकतात.

४. हितसंबंधांचे संतुलन राखणे

लोकशाही समाजात विविध गटांचे हित एकमेकांशी संघर्ष करू शकते. राजकीय पक्ष व दबाव गट या संघर्षांचे समन्वयक म्हणून काम करतात.

५. विरोधी भूमिकेची जाणीव

दबाव गट सरकारच्या निर्णयांवर देखरेख ठेवतात व चुकीच्या धोरणांविरोधात लोकजागृती करतात. यामुळे शासन जबाबदार व उत्तरदायी राहते.

६. राजकीय शिक्षणाची भूमिका

राजकीय पक्ष व दबाव गट दोन्ही नागरिकांना राजकीय जागृती, अधिकारांची जाणीव व लोकशाही मूल्यांचे शिक्षण देतात.

७. सामाजिक परिवर्तनात भूमिका

दबाव गट समाजातील दुर्लक्षित घटकांना आवाज देतात. स्त्रियांचे अधिकार, पर्यावरण संरक्षण, दलित हक्क, शेतकरी प्रश्न या चळवळींनी सामाजिक सुधारणा घडवली आहे.

राजकीय पक्ष आणि दबाव गट हे लोकशाहीच्या दोन परस्परपूरक संस्था आहेत. एक सत्ता मिळवून शासन करतो, तर दुसरा सत्ता नियंत्रित ठेवतो. राजकीय पक्ष लोकशाहीचा “प्रवेशद्वार” आहेत आणि दबाव गट तिचे “संवेदनशील हृदय” आहेत.

या दोन्ही संस्था एकमेकांशिवाय अपूर्ण आहेत पक्षांशिवाय दबाव गटांना दिशा नसते, आणि दबाव गटांशिवाय पक्षांना वास्तवातील जनहिताचे भान राहत नाही.

म्हणूनच, आधुनिक लोकशाही ही केवळ “बहुमताची सत्ता” नसून ती हितसंबंधांचे समन्वय, विचारांचे संघर्ष आणि सहकार्याची प्रक्रिया आहे.

राजकीय पक्ष आणि दबाव गट या प्रक्रियेला अर्थपूर्णता व स्थैर्य देतात हेच लोकशाहीचे खरे बलस्थान आहे.

Mr. Nishikant Waghmare PVPKM